

VÄRLDSARV – FÖNSTRET MOT HISTORIEN OCH VÄRLDEN

Del I: Vad är världsarv?

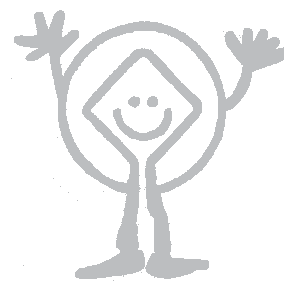
Del II: Världsarv i skolan

Del III: **Världsarv i Sverige**

Del III

VÄRLDSARV I SVERIGE

Producerad av: Svenska Unescorådet
103 33 Stockholm
Telefon: 08-405 10 00
Fax: 08-411 04 70
www.unesco.se

ISBN 91-631-2968-X

Redaktör: Kerstin Lundman

Grafisk Formgivning: Typisk Form designbyrå

Innehåll

DEL I: VAD ÄR VÄRLDSARV?

1. Förord	5
2. Världsarvssymbolen	7
3. Vad är "arv" och hur bevara det?	9
4. Världsarvskonventionen bakgrund	19
5. Världsarv och identitet	25
6. Vad är Unesco?	33
7. Att bevara världsarvet – hur går processen till?	39
8. Hot mot världsarven	53
9. Världsarv och turism	61
10. Världsarv och miljö	73
11. Världsarv och fred	83

DEL II: VÄRLDSARV I SKOLAN

12. Bakgrund	95
13. Inledning	105
14. Patrimonito	109
15. Allmänna elevaktiviteter	113
16. Övningar kring kapitlen i del I	129

DEL III: VÄRLDSARV I SVERIGE

17. Riksantikvarieämbetet och världsarvskonventionen	153
18. Svenska världsarv	159
19. Exempel på hur svenska skolor arbetat med världsarven	199

BILAGOR

20. Världsarvskonventionen, hela texten	209
21. Litteraturlista	226
22. Ordlista	234

Riksantikvarieämbetet och världsarvskonventionen

17

Unescos konvention för skydd av världens natur- och kulturarv är ett betydelsefullt instrument för att bevara värdefulla områden, miljöer och objekt. Sedan världsarvskonventionen antogs av Unescos generalkonferens 1972 har den kommit att bli organisationens kanske mest verksamma redskap för natur- och kultursamarbete. Fler än 180 länder har anslutits sig till konventionen, och antalet världsarv uppgår till 851 i sammanlagt 141 länder.

De länder som skriver under konventionen tar på sig ett stort ansvar. Konventionen kräver att det finns en lagstiftning, en organisation och en utbildning som garanterar att natur- och kulturvärden i det egna landet skyddas och vårdas. De objekt som nomineras till världsarvslistan, dvs. föreslås tas upp på förteckningen över världsarv, ska ha särskilt universellt värde (outständig universal value). Länderna ska även informera om konventionen, respektera världsarv i andra länder och bidra ekonomiskt till vården av dessa när medel för ändamålet saknas.

Sverige, som ratificerade konventionen 1985, har lång erfarenhet av att nominera och förvalta världsarv. Det är Riksantikvarieämbetet och Naturvårdsverket som förebered de beslut regeringen fattar, t.ex. om nya nomineringar av världsarv i Sverige. Under de drygt tjugo år som gått har de båda myndigheterna fått djup kunskap om och bred erfarenhet av arbetet med konventionen. Ett omfattande nätverk av kontakter har etablerats.

Konventionens grundtanke om internationell solidaritet och globalt ansvar har vidareutvecklats och fått fler uttryck. Riksantikvarieämbetet bistår bl.a. afrikanska länder i arbetet med nomineringar. Myndigheten har en viktig roll i arbetet med de rapporter som länderna lämnar världsdelvis till Unesco vart sjätte år. Rapporterna redovisar hur länderna uppfyller konventionens krav och hur världsarven skyddas och bevaras. Riksantikvarieämbetet bidrar med beskrivningar och analyser av tillståndet för världsar-

Tsingy de Bemaraha Strict Nature Reserve, Madagaskar.

ven i Norden och Baltikum. Sida stödjer både direkt och indirekt världsarv, och det finns ett nära nordiskt samarbete mellan myndigheter, organisationer och förvaltare av världsarv.

Sverige i världsarvskommittén

I oktober 2007 togs ytterligare ett steg i internationaliseringen genom att Sverige valdes in i Unescos världsarvskommitté, som består av 21 ledamöter. Riksantikvarien Inger Liliequist, chef för Riksantikvarieämbetet, och Rolf Löfgren från Naturvårdsverket axlar ledamotskapet. Arbetet utförs i nära samarbete med den svenska unescodelegationen i Paris, Kulturdepartementet, Miljödepartementet, Utbildningsdepartementet, Utrikesdepartementet, Sida, Svenska Unescorådet och Nordic World Heritage Foundation. Det förankras dessutom i olika grupper och nätverk.

I uppdraget, som sträcker sig till 2011, står det globala genomförandet av konventionen i centrum. Kommittén utnämner nya världsarv och lämnar rekommendationer om hur befintliga världsarv ska skyddas. När världsarv är allvarligt hotade placerar kommittén dessa på listan över världsarv i fara (List of World Heritage in Danger). Kommittén beslutar även om informations- och utbildningsverksamhet och fördelar medel ur världsarvsfonden.

För att möta utmaningar i konventionsarbetets utveckling och viktiga frågor i samhället arbetar Sverige i kommittén utifrån ett antal visioner och strategier.

Stöd till den globala strategin för ett balanserat och representativt världsarv

Världsarvslistan upptar 660 kulturmiljöer och kulturobjekt, 166 naturområden och 25 platser med både natur- och kulturvärden. Två tredjedelar av världsarven är alltså kulturobjekt och lika stor andel av det totala antalet objekt ligger i Europa. Obalansen både vad gäller geografiskt läge och fördelning mellan natur- och kulturobjekt har bekymrat kommittén, varför en global strategi för bättre balans har tagits fram. Sverige stödjer strategin och olika insatser för att stötta länder som saknar kapacitet att nominera objekt.

En integrerad natur- och kultursyn

Kultur- och naturaspekter är ofta sammanvävda med och beroende av varandra. Detta synsätt sprids internationellt för att förbättra bevarandet av världsarven.

Södra Ölands odlingslandskap är ett illustrativt exempel där natur- och kulturvärdena är förbundna med varandra. Världsarvsvärdena motiveras av att området bebos och brukas sedan tusentals år, vilket nu betyder ett unikt kulturlandskap. Tack vare den långa markanvändningen har området även höga naturvärden. Betande djur har tillsammans med naturförhållanden skapat förutsättningar för unika och ovanliga växter. Odlingslandskapet är ett levande kulturarv som idag bibehålls med modernt jordbruk.

Insatser för en hållbar utveckling

Frågor kring hållbarhet, däribland miljöförändringar till följd av den globala uppvärmningen, berör i högsta grad världsarven. Bland annat stötts forskning om hur världsarven drabbas och hur de kan skyddas och skötas med hjälp av olika metoder och tekniker. Vidare behövs ökad kunskap om natur- och kulturarvets betydelse för en hållbar utveckling.

Insatser för världsarv i fara

Många platser runt om i världen utsätts för allvarliga hot, såsom krig, naturkatastrofer och miljöangrepp. Även nya byggnader och vägar kan utgöra hot. Sverige stödjer Unescos opinionsskapande arbete och länders och organisationers insatser för att minska hoten mot världsarv i fara.

Ett trettiotal platser står på listan över världsarv i fara. Cirka hälften av dessa är naturarv i afrikanska länder. Dresden Elbe Valley i Tyskland är ett exempel på ett kulturarv i Europa. Detta 18 km långa kulturlandskap längs floden Elbe hotas av planer på en ny bro och sattes på listan över världsarv fara 2006.

Få fler barn och ungdomar i världen att bli medvetna om natur- och kulturarvet

Ökad allmän kunskap om världsarvet är ett av konventionens mål. I enlighet med olika överenskommelser och uppdrag stödjer Sverige arbetet med att involvera unga i bevarandet av vårt gemensamma natur- och kulturarv genom utbildning.

Dessa fem frågor ligger i linje med konventionens centrala tankar och andra visioner och strategier. Den svenska unescostrategin slår bl.a. fast att "[s]verige ska driva att global, hållbar och rättvis utveckling ska vara en målsättning i alla Unescos program".

Kulturmiljöområdets mål syftar till "ett försvarat och bevarat

kulturarv, ett hållbart samhälle med kulturmiljöarbetet som en drivande kraft i omställningen, allas förståelse, delaktighet och ansvarstagande för kulturmiljön, och nationell och internationell solidaritet och respekt inför olika gruppers kulturarv”.

Samstämmigheten mellan visioner, strategier och mål är en styrka i kommittéarbetet, men ger även förutsättningar för samverkan med andra myndigheter och organisationer som arbetar med Unescos frågor. Genom samarbete kan vi stötta och berika varandra och därigenom nå längre inom fler områden.

Världsarv i Sverige

Samtidigt med det internationella engagemanget i kommittén fortgår det nationella arbetet med att skydda och vårda världsarven, sprid kunskap om dem och bruka dem för olika ändamål. Världsarvstatusen har ofta stor betydelse för ett lands, en regions eller en bygds utveckling. Att intresset för världsarven är stort – både från vårt lands invånare och från dem som gästar oss – visar de ständigt ökande besökssiffrorna.

I Sverige finns 14 världsarv. Kulturobjekt är

Hällristningarna i Tanum i Bohuslän

Birka och Hovgården i Uppland

Hansestaden Visby på Gotland

Engelsbergs bruk i Västmanland

Gammelstads kyrkstad i Norrbotten

Drottningholms slottsområde i Uppland

Marinbasen Karlskrona i Blekinge

Varbergs radiostation i Grimeton, Halland

Skogskyrkogården i Stockholm

Kulturlandskapet Södra Öland

Industrilandskapet Falu Gruva

Struves meridianbåde i Norrbottens län

Blandat natur- och kulturobjekt är

Laponia-området i Lappland

Naturobjekt är

Höga kusten i Ångermanland

Det svenska urvalet av objekt ska ses i ett större, nordiskt sammanhang där världsarven – i alla Nordens länder sammantaget – speglar de värden som finns i vår del av världen och där de nordiska länderna tar ett ansvar. Listor med förslag till världsarv har tagits fram i dels ett samarbete mellan Nordens riksantikvarieämbeten, dels ett projekt i Nordiska Ministerrådets regi.

Den utfästelse som den svenska regeringen gjorde när konventionen undertecknades medför stora krav på förvaltning och tillsyn där frågor om turism, slitage och förändringstryck av olika slag måste ges särskild uppmärksamhet.

Förvaltningen av världsarven i Sverige sker främst enligt lagstiftningen för fysisk miljö, dvs. plan- och bygglagen, miljöbalken och kulturminneslagen. Det finns ingen särskild lag för världsarven. Enligt konventionen ska dessa skyddas med nationell lagstiftning. Alla omständigheter och ingrepp som kan hota världsarven ska emellertid rapporteras till Unesco.

Den som vill exploatera i eller i närheten av ett världsarv får be om tillstånd, vilket oftast sker hos kommunen eller länsstyrelsen. Till exempel kräver nya byggnader oftast bygglov från kommunen. Att området är ett världsarv tas med i bedömningen. Även vid större infrastrukturprojekt, exempelvis nya vägar, måste konsekvenserna för världsarvet bedömas och hänsyn till resultatet tas vid beslut.

Sverige har en väl utbyggd organisation för vård och bevarande av natur- och kulturarv – i första hand genom Riksantikvarieämbetet, Naturvårdsverket och länsstyrelserna. Riksantikvarieämbetets och Naturvårdsverkets roll är främst att följa utvecklingen i världsarven och vid behov stödja länsstyrelserna. De flesta världsarven har dessutom ett s.k. förvaltningsråd som samordnar och planerar förvaltningen och informationsarbetet. Länsstyrelsen, kommun, ägare, m.fl. intressenter kan ingå i grupperna.

Därtill ska läggas det viktiga arbete som andra myndigheter, organisationer och frivilliga krafter utför för ökad kännedom om konventionen och världsarven och för dessas bevarande. Stoltheten och medvetandet om den egna bygdens värden hos alla dem som lever och verkar i våra världsarvsområden bidrar också aktivt till bevarandet vårt gemensamma arv.

Jan Turtinen och Birgitta Hoberg
Riksantikvarieämbetet
www.raa.se

När världsarvskommittén fattar beslut om att föra upp ett objekt på världsarvslistan skriver de en motivering där kommittén slår fast de värden som objekten har och hur de relaterar till konventionens paragrafer. Motiveringarna för de svenska världsarven:

Birka/Hovgården:

Birka/Hovgårdenområdet är ett väl bevarat exempel på vikingarnas handelsnätverk under de tvåhundra år då de expanderade ekonomiskt och politiskt i Europa. Birka är en av de mest kompletta och orörda vikingatida handelsplatserna från åren 700–900.

Drottningholm:

Anläggningen Drottningholm – slottet, teatern, Kina slott och parken – är det bästa exemplet i Sverige på ett kungligt 1700-talsresidens, representativt för all europeisk arkitektur från denna tid. Drottningholms slott är påverkat av franske kungens Versailles liksom många andra slott i Europa under denna tid.

Engelsberg:

Engelsberg är ett enastående exempel på en betydande europeisk industri från 1600–1800-talen med viktiga tekniska lämningar och både kontor och bostäder bevarade.

Industrilandskapet Stora Kopparberg och Falun:

Det historiska industrilandskapet kring Stora Kopparberget och Falun utgör ett av de främsta områdena för gruvhantering och metallproduktion. Gruvdriften upphörde vid 1900-talets slut, men

Världsarvet Grimeton.

har genom många århundraden haft ett starkt inflytande på teknisk, ekonomisk, social och politisk utveckling i Sverige och Europa.

Gammelstads kyrkstad:

Gammelstads kyrkstad är ett enastående exempel på den traditionella kyrkstad som finns i norra Skandinavien. Den illustrerar på ett utomordentligt sätt anpassningen av traditionell stadsplanering till de speciella geografiska och klimatologiska förhållanden som råder i en svår naturmiljö.

Radiostationen Grimeton:

Varbergs radiostation i Grimeton är ett unikt och enastående monument som representerar utvecklingsprocessen för kommunikationsteknologin under perioden efter första världskriget. Varbergs radiostation är ett exceptionellt välbevarat exempel på ett telekommunikationscentrum som representerar de tekniska landvinningarna vid början av 1920-talet, samtidigt som det dokumenterar den fortsatta utvecklingen under tre årtionden.

Höga Kusten:

Området är en av de platser i världen som har isostatisk landhöjning till följd av inlandsisens försvinnande. Den isostatiska återbalanseringen framträder väl och områdets tydlighet består i omfattningen på den totala isostatiska landhöjningen som med de 294 metrarna överträffar andra platser. Området är ett ”typexempel” för forskning kring isostasi och utgör den plats där fenomenet först upptäcktes.

Lapplands världsarv Laponia:

Området är ett framstående exempel på hur jorden har utvecklats framförallt geologiskt, och hur ekologiska och biologiska förändringar sker idag. Här finns även enastående naturfenomen med exceptionell naturskönhet liksom betydelsefulla naturliga lokaler för att skydda biologisk mångfald.

Lapplands världsarv i norra Sverige, som alltsedan förhistorisk tid varit befolkat av samerna är ett av de bäst bevarade exemplen på ett nomadområde i norra Skandinavien. Det innehåller bosätt-

ningar och betesmarker för stora renhjordar, en sed som en gång i tiden var mycket vanlig och går tillbaka till ett tidigt stadium i människans ekonomiska och sociala utveckling.

Skogskyrkogården:

Skogskyrkogården är ett framstående exempel på hur arkitektur och ett formgivet kulturlandskap från vårt århundrade sammansmälts till en kyrkogård. Denna skapelse har haft stort inflytande på utformningen av kyrkogårdar i hela världen.

Struves meridianbåge:

Struves meridianbåge är utan tvivel ett enastående exempel på ett teknologiskt framsteg – det visar på trianguleringspunkterna som används för att mäta meridianen och är den fysiskt påtagliga delen av mätteknologin. Att mäta bågen och resultatet av mätningen är direkt länkade till människans frågor om världen, dess storlek och form. Den står i relation till Sir Isaac Newtons teori om att världen inte är en exakt sfär.

Södra Ölands odlingslandskap:

Södra Ölands landskap är präglad av dess långa kulturhistoria och anpassningen till de naturliga förutsättningarna i form av platsens geologi och topografi. Södra Öland är ett unikt exempel på mänsklig bosättning där de olika landskapstyperna på en enskild ö tagits till vara på ett optimalt sätt.

Tanum:

Hällristningarna i Tanumområdet är enastående exempel på bronsålderskonst av högsta kvalitet. Räckan av motiv ger sällsynta bevis för många aspekter av livet under europeisk bronsålder. Landskapet i Tanum vittnar om en obruten bosättning i området som sträcker sig över åtta tusen år av mänsklig historia.

Visby:

Visby är ett framstående exempel på en nordeuropeisk muromgärdad hansestad som på ett unikt sätt bevarat sin stadsbild och sin synnerligen värdefulla bebyggelse, som till sin form och funktion klart uttrycker denna betydande mänskliga bosättning.

Örlogsstaden Karlskrona:

Karlskrona är ett utomordentligt väl bevarat exempel på en europeiskt planerad örlogsstad inspirerad av anläggningar i andra länder. Karlskrona har i sin tur tjänat som förebild för andra anläggningar med liknande uppgifter. Örlogsbaser spelade en viktig roll under de århundraden när storleken på ett lands flottstyrka var en avgörande faktor i europeisk realpolitik, och Karlskrona är den bäst bevarade och mest kompletta av dem som finns kvar.

Grundläggande information om de svenska världsarven:

Birka och Hovgården

Birka är med sina lämningar över och under jord ett av de bäst bevarade exemplen på vikingatidens handelsplatser. 1993 togs Birka med Hovgården på Adelsö med på världsarvslistan. Två av de svenska objekten på listan ligger i Ekerö kommun – Birka med Hovgården på Adelsö och Drottningholms slott.

Birkas historia

” I Birka finns många rika köpmän och ett överflöd av alla slags varor och mycket pengar och dyrbarheter. ”

ur Rimberts VITA ANSGARII skriven omkring 870.

Sådant var Birkas rykte på vikingatiden. Idag är Björkö en lantlig idyll med hagar, åkrar och enebackar. Under vikingatiden låg här ett sjudande centrum för svearnas handel med världen.

I mitten av 700-talet anlade sveakungen Birka. Kungsgården låg på Adelsö och härifrån höll kungen ordning i staden och skyddade den från att härjas och plundras.

Under sin blomstringstid hade Birka drygt 700 invånare. Hit sökte sig köpmän med dyrbara handelsvaror från när och fjärran. I staden arbetade många slags hantverkare: kammakare, bronsgjutare, pärlmakare, väverskor och andra. De bodde i enkla hus, ordnade i rader upp från bryggorna vid vattnet.

Gravfälten bredde ut sig som en krans runt staden. Med alla sina mer än 3 000 gravhögar ger de ännu idag en säregen stämning åt Björkö. De flesta människor som dog i Birka brändes på bål, fullt utstyrda med sina redskap eller vapen och med mat och dryck. Över resterna byggdes högar av jord och sten. Vissa män och kvinnor begravdes i kammare av trä som byggdes under markytan. Bland dem finner vi flera av kungens krigare – samtidens fruktade vikingar.

År 830 kom den unge munken Ansgar till Birka. Under ett och ett halvt år predikade han i Birka och flera av stadens invånare lät döpa sig. Kristna och hedningar levde sida vid sida i Birka fram till

slutet av 900-talet då Sigtuna övertog Birkas roll och vikingastaden på Björkö övergavs.

Arkeologiska utgrävningar

De senaste årens utgrävningar på Björkö har givit oss en tydligare bild av Birka och vikingatiden. Efter den stora utgrävningen 1990–1995 vet vi mer om stadens planläggning. De fortsatta utgrävningarna runt Birkas borg ger oss mer kunskap om hur staden försvarades. Samtidigt har vi kommit närmare människorna och det dagliga livet i Birka.

Birka idag

Birka vårdas och visas av Riksantikvarieämbetet. Arkeologer visar fornlämningsområdet och berättar om livet i Birka dagligen från 1 maj till sista september varje år. Museet på Björkö invigdes 1996. Här skildras vikingarnas liv i detaljrika och spännande modeller. Här finns också fynd från utgrävningarna i Birka. Många kopior av praktföremål från gravarna i Birka visar rikedomen i Sveriges första stad. I Ansgarskapellet hålls gudstjänster alla söndagar och helger under sommaren.

Birka.
© BENGT A. LUNDBERG/RAÄ

Drottningholm

Drottningholm på Lovön i Mälaren är Sveriges första världsarv. Där finns två Kungliga Slott, Drottningholms Slott och Kina Slott, en unik slottspark som utmärkt exemplifierar svensk trädgårds-konst under 16- och 1700-talen och en världsunik slottsteater.

Det första slottet på ön byggdes under sent 1500-tal av kung Johan III för hans polskfödda hustru Katarina Jagellonika. Eftersom drottningens slott låg på en ö blev namnet Drottningholm. Detta renässansslott brann den 30 december 1661. Då ägdes slottet av en av vårt lands märkligaste drottningar, riksänkedrottning Hedvig Eleonora.

Kort tid efter branden gav Hedvig Eleonora arkitekten Nikodemus Tessin d.ä. i uppdrag att rita ett nytt slott värdigt stor-makten Sverige. Till slottet anlades också en elegant barock-trädgård efter franska förebilder. Bronsskulpturerna i barock-trädgården är utförda av den berömde nederländske 1500-tals-skulptören Adrian de Vries.

År 1744 sammanvigdes på Drottningholms Slott den svenske tronföljaren Adolf Fredrik och den preussiska prinsessan Lovisa Ulrika. Vid denna vigsel uruppfördes den berömda Drottningholms-musiken komponerad av Johan Helmich Roman. Den nygifta prinsessan fick Drottningholms Slott som morgongåva.

Denna epok har den största betydelse för det faktum att Drottningholm idag är ett världsarv.

År 1753 uppfördes i slottsparkens utkant ett litet kinesiskt lustslott. Det fjärran Kina fascinerade européerna vid denna tid. Via de ostindiska kompanierna fördes mängder med lyxföremål från Kina till Europa. Kvaliteten och mängden föremål imponerade stort. Ändå visste man mycket litet om detta fjärran land. Européerna kom att tro att Kina var ett jordiskt paradiset och det blev högsta mode att bygga kinesiska hus eller inreda rum i kinesisk stil. Det var i denna anda som det första Kina Slott uppfördes. Denna byggnad kom efter tio år att ersättas av den nuvarande slottsbyggnaden ritad av arkitekten Carl Fredrik Adelcrantz.

Kina Slott idag anses vara det största och mest välbevarade exemplet i Europa på denna 1700-talsdröm om det kinesiska paradiset. Fasaderna är återställda i ursprungligt skick med röda lackfält och skulptural utsmyckning i form av kineser i karakteristiska halhattar och av drakar. Hela gårdsplanen fungerade som en stor festsal när hovet under 1700-talet drog till Kina.

År 1777 inlöste svenska staten Drottningholm från Lovisa Ulrika. Vid denna tid skrevs ett inventarium över de föremål som sta-

Drottningholm.
© BENGT A. LUNDBERG / RAÄ

ten tog över. För Kina Slotts del kan vi konstatera att huvudparten av de föremål som omnämns i detta inventarium alltså finns kvar på ursprunglig plats.

Där finns rum med kinesiska lackpaneler infällda i väggarna. Bland motiven kan vi finna skildringar av staden Kanton vid Gula floden eller skildringar av en av de största festerna under det kinesiska året nämligen den stora drakbåtsfesten. Kina Slott är en märklig blandning av kinesiska impulser, fransk rokoko och svensk tradition.

Drottning Lovisa Ulrika lät också uppföra Slottsteatern på 1760-talet. Även här var Carl Fredrik Adelcrantz arkitekt. Den strama fasaden ut mot Teaterplan är ett utmärkt exempel på svensk arkitektur från 1700-talets andra hälft.

Teatersalongen är oförändrad sedan den färdigställdes 1766. Scenmaskineriet är alltså det ursprungliga och skapades av den italienske ingenjören Donato Stopani 1766 och är alltså i bruk. Dessutom har ett trettiotal mer eller mindre kompletta kulissuppsättningar bevarats från 1700-talet. Drottningholmsteatern är den enda 1700-talsteater i världen som alltså ger föreställningar med ursprungligt maskineri och med ursprunglig scendekor om än av säkerhetsskäl idag i kopior. Till Drottningholmsteatern hör idag också ett teatermuseum.

Var för sig är Kina Slott och Drottningholmsteatern ur ett världsperspektiv helt unika. Som helhet utgör Drottningholm med sina två slott, sin park och sin teater en unik europeisk kulturmiljö från 16- och 1700-tal. Till detta kan också fogas att Drottningholm inte är en museal miljö utan en levande och fungerande kulturmiljö och hem för vårt lands kungafamilj.

Engelsbergs Bruk

Engelsbergs bruk finns sedan år 1993 på världarvslistan, det är ett av de få objekten med industrihistorisk bakgrund.

Bruket är ett välbevarat järnbruk med bebyggelse och industrianläggningar intakta från 1700- och 1800-talen. Det var denna typ av järnbruk som gjorde Sverige till en världsledande järnproducent.

Den förste bergsmannen hette Englika och kom från Tyskland, han anlade en hytta vid Snytenån och gav platsen namnet Englikobenning som senare blev Engelsberg.

Järnhanteringen i Engelsberg bedrevs under lång tid enbart av bergsmän. I början av 1680-talet förändrades detta när Per Larsson Höök (senare adlad Gyllenhök) förvärvade ett markområde i Engelsberg och anlade en hytta norr om herrgården. Bergsmän och bruksägare drev jämsides med varandra masugnar och hammarsmedjor, såg och kvarn. Med tiden köpte bruket fler andelar i bergsmännens anläggningar, och vid mitten av 1700-talet låg nästan hela järnhanteringen under Engelsberg. Under större delen av 1700-talet ägdes bruket av släkten Söderhielm och på 1800-talet av släkten Timm. År 1916 köpte generalkonsul Axel Ax:son Johnson Engelsbergs Bruk. Idag ägs och förvaltas bruket av Nordstjernan AB.

Produktionen bestod av stång- och tackjärn tills lancashiremetoden infördes i slutet av 1800-talet. Då inriktade man sig enbart på att tillverka smältstycken som sändes vidare för bearbetning vid

Engelsberg.

© GABRIEL HILDEBRAND/RAÄ

andra bruk. Masugnen blåstes ned för sista gången år 1919. Idag finns en mekanisk verkstad för produktion av rostfria ventiler m.m. Den gamla bruksladugården används idag som arkiv. Herrsmedjan togs ur drift redan år 1890.

Bruksarbetarna bodde till en början i befintliga byggnader i Englikobennings by, men då antalet ökade under 1700-talet uppfördes nya bostäder. Från de senaste två hundra åren finns flera arbetarbostäder bevarade.

Hyttan

Masugnsanläggningen är en de få s.k. mulltimmerhyttor som finns bevarade i landet. Masugnens inre, masugnspipan, isolerades med jord eller mull, och runt detta byggdes en timmerkonstruktion. I masugnen varvades järnmalm med kalksten och träkol. Vid smältningen erhöles tackjärn och slagg. Den hytta vi ser idag uppfördes 1778–79 och byggdes om något på 1870-talet. I hyttan arbetade ett tjugotal personer i tvåskift under ledning av masmästaren.

Rostugnen byggdes runt 1880. Tidigare rostades malmen i gropar. I processen drevs svavel, arsenik, vatten och kolsyra ur malmen. Malmen fördes vintertid på foror till Engelsberg från Norbergs gruvfält.

Herrsmedjan

En stångjärnssmedja uppfördes här redan 1624. Herrsmedjan fick sitt nuvarande utseende efter en ombyggnad 1840–45. För att kunna smida järnet måste det först färskas. Det gjorde man genom att hetta upp tackjärnet och sedan slogs det ihop under smälthammaren. Smältstyckena hamrades efter upphettning ut till stänger under räckhammaren.

Herrgården

Herrgården uppfördes ca. 1750. Det brutna och valmade taket är tidstypiskt, fasadernas ljusa oljefärg tillkom senare. En äldre mangårdsbyggnad förstördes i en brand år 1746. Den östra flygeln, kallad Engelbrektsflygeln, uppfördes i slutet av 1600-talet och inrymde herrgårdsköket. Söderhielmska flygeln på östra sidan om herrgården innehöll rum för brukspatronens barn. De runda tornen i slaggsten fungerade som lusthus och avträde.

Gammelstads kyrkstad

Gammelstads kyrkstad, 11 km norr om Luleå stad, upptogs på världsarvslistan i december 1996. Världsarvsområdet omfattar den medeltida stenkyrkan, omgiven av Sveriges största bevarade kyrkstad, borgarkvarteren med anor från 1600-talet, offentliga byggnader och delar av den yngre permanenta bebyggelsen. Den levande kyrkstadstraditionen, d.v.s. sedvänjan att övernatta i kyrkstugorna i samband med kyrkobesök, är avgörande för världsarvsstatusen.

För 1 000 år sedan var Lulebygden en skärgård där havet stod tio meter över dagens nivå. Kyrkberget i nuvarande Gammelstad var en liten ö i Luleälvens mynning. Under 1300-talet blev området handels- och marknadsplats och centrum i en socken som sträckte sig från kust till fjäll längs Kalix, Lule och Råne älvar.

Efter freden i Nöteborg 1323 var Sverige och Ryssland oeniga om gränsdragningen i norr. För att tillförsäkra sig området gav den svenska staten Lule älvdal till stormän från Mellansverige. Kyrkan sände ut präster och byggde enkla träkyrkor och 1339 nämns för första gången att gudstjänst hölls i "Luleå". Kyrka och präster, beskattning och svensk lagstiftning användes för att inordna Norrbotten i det svenska riket. Stenkyrkan började byggas under 1400-talet. Den är ett imponerande byggnadsverk, som vittnar om bygdens ekonomiska välstånd, sannolikt byggd på handel med skinn från inlandet och lax från fisket i älvarna.

På 1600-talet skärptes regeln att all handel skulle koncentreras till städer, där den kunde beskattas, och 1621 grundades staden Luleå vid den gamla marknadsplatsen. Redan 1649 konstaterades att hamnen blivit för grund p.g.a. landhöjningen. Luleborgarna tvingades flytta sin stad närmare kusten. Därmed fick man Luleå Nya stad och Luleå Gamla stad, nutidens Luleå och Gammelstad. Nordöst om Gammelstads kyrka finns ännu några vinkelräta kvarter med gårdar som har sina rötter i stadsepoken på 1600-talet.

Nederluleå kyrka

Nederluleå kyrka är Norrlands största medeltida kyrka. Den byggdes under 1400-talet och invigdes, enligt traditionen, av ärkebiskop Jacob Ulfsson 1492. Kyrkan har tillbyggnader för vapenhus och sakristia, spånklätt tak och tegeldecor på gavelröstena. I bogårdsmuren finns två stigluckor, portar, varav den norra är bevarad i ursprungligt skick. I stigluckorna finns igenmurade skottgluggar

Gammelstad. © JÖRGEN RUNEBY/RAÄ

och i kyrkans östra gavel finns en utsiktsslucka. Detta talar för att kyrkan använts som befästning i orostider. Det vitputsade klocktornet byggdes 1851.

Kyrkan har en mycket rik interiör och inredning. Korets senmedeltida kalkmålningar är utförda av Albertus Pictors skola. Till höger om altaret finns medeltida korbänkar och en rekonstruerad sk biskopsstol. Altarskåpet, med sitt myller av träfigurer som berättar Kristi lidandes historia, är ett av landets finaste. Det byggdes i Antwerpen omkring 1520 och kostade 900 mark silver, en jättesumma som lulebönderna uppges ha betalat kontant. Predikstolen och minnestavlorna är utförda av Nils Jacobsson Fluor i början av 1700-talet.

Kyrkstaden

Av Sveriges totalt 71 kyrkstäder återstår idag endast 16 stycken. Merparten av dessa är spillror av vad de en gång var. Gammelstad

har landets största och bäst bevarade kyrkstad med 408 stugor uppdelade i 553 kyrkstugerum. Kyrkstaden har troligen uppstått som ett resultat av flera samverkande faktorer: de långa avstånden, handelsmännens behov av lager- och övernattningsbodar vid marknadsplatsen, kyrkstallarna, där hästarna stod medan allmogen närvarade vid gudstjänsten samt sist men inte minst befolkningens skyldighet att besöka kyrkan regelbundet.

Det äldsta belägget för Gammelstads kyrkstad finns i Johannes Bureus skildring av sitt besök julen år 1600: "Alle bönder hafva sijna stugor vidh kyrkian på en plass the kalla Bärghet". Tyvärr skriver Bureus inget om kyrkstadens ålder, men sannolikt byggdes de första kyrkstugorna i mitten av 1500-talet. Från början hade folk från samma by sina stugor intill varandra och vid byarnas olika infarter till kyrkan. När alla vägar var kantade med stugor, fylldes även marken mellan vägarna av byggnader. Då uppstod gränderna och "smågen", d.v.s. de smala prången mellan kyrkstugorna.

Gammelstads kyrkstad har aldrig härjats av någon stor brand och förnyelsen har skett sakta. Många av dagens kyrkstugor fanns 1817, då den första detaljerade kartan ritades, och av dessa kan ett flertal ha existerat 100 år tidigare. Mer exakta dateringar är svåra att ge. Kyrkstaden var socken bornas självklara mötesplats. Här sammanstrålade man för att närvara vid högmässor och andaktsstunder, vid marknader, ting och sockenstämmor men också för att träffa vänner och bekanta från andra byar än den egna. Så småningom skedde en indelning av kyrkhelgerna i gammeldoms- och ungdomshelger. Under ungdomshelgernas "nattfrierier" inleddes många bekantskaper som senare ledde till äktenskap.

I Gammelstad är kyrkstadsseden levande. Tre till fyra gånger per år in bjuds församlingsborna till kyrkhelg och under den traditionella konfirmationsläsningen före midsommar bor ungdomarna i kyrkstugorna.

I Gammelstad finns ett Visitors Centre, som erbjuder guidade turer i området, utställning och bildspel. Här finns också ett flertal kafeér, restauranger och mindre butiker. Friluftsmuseet Hägnan, med museigårdar och lanthandel, ligger i anslutning till världsarvsområdet.

Grimeton

Varbergs radiostation ligger i Grimetons socken strax utanför Varberg. Anläggningen, världsarvs sedan juli 2004, består av unik radioteknisk utrustning, byggnader samt sex 127 meter höga torn i stål som bär upp antennen. Stationen kallas oftast Grimetons radiostation, eller AAQ efter den officiella anropssignalen.

Radiostationen i Grimeton i Halland uppfördes i början av 1920-talet som en del i ett världsomspännande nätverk av radiosändare. Anläggningen, med de sex imponerande antenntornen och "Alexanderson-alternatorn" är den enda idag fungerande i sitt slag och representerar ett avgörande steg i utvecklingen av den moderna trådlösa kommunikationen.

Bakgrund

Grimeton radiostation är det hittills enda objektet på världsarvslistan som berättar om utvecklingen av modern trådlös radiokommunikation. Radiostationen är mycket välbevarad och det enda exemplet i världen på en storradiostation där utrustningen bygger på förelektronisk teknik.

Grimeton radiostation uppfördes 1922–24 i ett skede när Europa skulle återgå till fredliga förhållanden efter första världskriget. Radiostationen är ett utslag för den tidsanda som då rådde och strävan att på nytt bygga upp de mänskliga kontakterna i Europa. En viktig faktor i detta arbete var att utveckla möjligheten att kommunicera mellan länder och folk och världsdelar.

Sedan mitten av 1800-talet hade det varit möjligt att skicka telegram mellan Europa och USA genom grova kablar lagda på Atlantens botten. Dessa var sårbara och kunde lätt skadas eller saboteras. Tekniker och uppfinnare sökte därför efter lösningar som kunde göra det möjligt att istället skicka telegram trådlöst. 1901 lyckades uppfinnaren Guglielmo Marconi att sända det första trådlösa telegrammet över Atlanten till SUA. Utvecklingen mot våra dagars trådlösa kommunikationssystem hade därmed påbörjats.

Som en följd av Marconis lyckade försök uppfördes ett antal radiostationer runt om i världen som använde olika förelektroniska tekniker som ljusbågar, gnistor eller stora roterande högfrequensgeneratorer för att alstra de önskade radiovågorna. Dessa tekniker blev från mitten av 1920-talet helt utkonkurrerade av radio-

röret (vacuumröret) och det mesta av den gamla tekniska utrustningen skrotades.

Sverige bygger storradiostation

Sveriges riksdag beslutade 1920 att anslå pengar för en ny storradiostation på västkusten för att Sverige skulle få moderna och säkra trådlösa kommunikationer med USA: Många svenskar hade utvandrat till USA Och det fanns stora behov av telegramkommunikation för företag och privatpersoner. Telegrafstyrelsen valde att köpa ett radiotekniskt system som i huvudsak bestod av en högfrekvensalternator och en genialt konstruerad multipelantenn. Mannen bakom tekniken var den svensk-amerikanske cvilingenhörens Ernst F W Alexanderson.

Den nya storradiostationen anlades i Grimeton, strax utanför Varberg. Där kunde radiovågorna gå relativt ostört över fritt vatten längs en storcirkelbåge över Atlanten till Radio Central på Long Island utanför New York. På radiostationen i Grimeton uppfördes bl.a. byggnader för sändarutrustning, transformatorer m.m. I närheten byggdes en by med personalbostäder.

Den gigantiska multipelantennen, som bärs upp av sex 127 meter höga radiotorn, är dock det mest påtagliga inslaget i anläggningen. Antenntornen syns vida omkring och har blivit en viktig symbol för Halland. Antennen används ännu regelbundet av marinen. Vid särskilda tillfällen startas även den gamla sändaren för att skicka budskap ut över världen.

Genom att Alexandersons gamla radiotekniska utrustning bevarats nästan helt intakt från 1920-talet är Grimetons radiostation en unik representant för ett viktigt steg i utvecklingen av de trådlösa kommunikationer vi idag tar för givna. Radiostationen symboliserar vikten av kommunikation mellan folk och världsdelar för att skapa fred och frihet för människor. Radiostationen symboliserar också rätten till det fria ordet, som är en grundläggande mänsklig rättighet.

Det historiska industrilandskapet kring Stora Kopparberget och Falun

Den 13 dec 2001 utnämndes det historiska industrilandskapet kring Stora Kopparberget och Falun till det tolfte svenska världsarvet. Stora Kopparberget, populärt kallad Falu gruva, är Sveriges äldsta och mest betydelsefulla bergverk. Under stormaktstiden på 1600-talet, gav koppargruvan det expansiva Sverige en stabil ekonomisk grund. ”Riket står och faller med Kopparberget”, var ett av många uttryck som fälldes om berget.

Nära gruvan uppstod under medeltiden en handelsplats, kallad Falan. Den växte snabbt och blev år 1641 stad – den näst största i landet efter Stockholm. Omlandet präglades av hyttplatser och bergsmans-gårdar liksom ett säreget odlingslandskap, där jordbruket mycket tidigt bedrevs i ett flerårigt växelbruk, kallat ”falusättet” eller ”lindbruket”. På så sätt har ett unikt kulturlandskap skapats i en ca 15 km vid cirkel kring Kopparberget, den del av den mellansvenska Bergslagen som brukar kallas Kopparbergslagen.

Internationellt har Kopparberget haft en betydelsefull roll för kopparexporten och utvecklingen av bergsteknologi. Tidvis svarade Falu gruva för 70–80% av världsexporten av koppar. På slott och palats i hela Europa, liksom kyrkor och katedraler låg glänsande koppar från Falun. Sverige och Spanien övergick på 1600-talet till kopparmyntfot. Tre dalastäder – Falun, Säter och Avesta – skapades på grund av det Stora Kopparberget. Kungar, drottningar, furstar och ambassadörer har besökt Falu gruva liksom den förste kände svenska ”turisten” år 1824!

Historik

Den skrivna historien om Kopparberget går tillbaka till 1288, då biskop Peder Elofsson i Västerås bytte tillbaka 1/8-del av det som då kallades ”Tiscasioberg”. Naturvetenskapliga analyser av mark, sediment, träkol och pollen pekar idag på att gruvbrytningen började redan på 700-talet. År 1347 utfärdade kung Magnus Eriksson de äldsta privilegierna. Däri gavs även riktlinjer för kolonisation, bosättning, handel och hantverk m.m.

Bergsmännens särställning gav dem makt och rikedom och skapade en stat i staten vid Kopparberget. En ny samhällsklass, det s.k. bergfrälset uppstod. På 1500-talet etablerade Gustav Vasa en kungsgård och ett kronobruk i Falun. Gruvan fick ett uppsving,

Falun. © PER ERICSSON

som fortsatte under hans ättlingars tid vid makten. Falun växte snabbt och blev en av de största orterna i landet. Under Karl IX och Gustav II Adolf gjordes flera stadsgrundningsförsök, men det var först på drottning Christinas tid som Falun blev stad på riktigt år 1641. En ny stadsplan utarbetades 1646 och präglar än idag gruvstaden. Linjeräta långgator och rutnätsformade kvarter skapade en ståtlig stad som pryddes med en mäktig ny stadskyrka och ett skönt och värdigt rådhus vid seklets mitt. I övrigt var staden segregerad. Gruvarbetarna bodde på Elsborg, nära gruvan, hyttarbetarna i Gamla Herrgården nära hyttströmmarna i Faluån medan hantverkare, handelsmän och ämbetsmän hade sina gårdar öster om ån.

Man talar om ”det gruvliga” och ”det ljuvliga” Falun. Luften kring Kopparberget var fylld av svavelosande rök från kallrostar, vändrostar och hyttor. 2,5 km från gruvan kunde inget grönt växa. Resenärer på besök trodde sig ha kommit till helvetet. De fick hosta och näsblod, ögonen sved och såg knappt handen framför sig. Än idag präglas Falun till stor del av sin karga miljö.

Gruvbrytningen avtog i betydelse under 1700- och 1800-talet, även om det skedde en viss industrialisering av Falun. Rödfärgs-tillverkning, svavelsyra, vitriol och ättika liksom den berömda falukorven blev allt betydelsefullare.

Trästaderna Falun var och är en av landets största. Trots svåra stadsbränder på 1760- och 1840-talet, har stora områden med gamla trähus bevarats. Under det Europeiska byggnadsvårdsåret 1975 var Falun ett av tre svenska pilotprojekt.

Den 8 dec 1992 sköts den sista salvan i berget. Gruvan var utbruten och slut. Endast Rödfärgsverket fortsatte sin produktion av råvara till den svenska nationalfärgen. År 1999 bildades stiftelsen Stora Kopparberget, för att förvalta den kulturhistoriska miljön vid Falu gruva.

Världsarvet

Det område som ingår i världsarvet omfattar gruvområdet med det väldiga dagbrottet Stora Stöten och ett 70-tal kulturbyggnader, lavar, hjulhus och spelhus, rutnätsstaden Falun med hundratals kulturbyggnader samt hytt- och bergsmanslandskap kring Gamla Berget och Morbygden, Bergsgården-Österå, Hosjöbygden och Sundbornsåns dalgång samt Knivaåns dalgång. Dessutom ingår en del av den gamla och välbevarade Dalkarlsvägen till Falun från Siljan. Samtliga områden är skyddade som fysiska riksintressen. Hela gruvområdet samt ett tiotal byggnader är byggnadsminnen. Hyttplatser och slagghvarp är skyddade fornlämningar.

För det fortsatta skyddet och för utveckling av världsarvet har ett Världsarvsråd bildats med Länsstyrelsen Dalarna, Falu kommun, Stiftelsen Stora Kopparberget och Dalarnas museum. En särskild handlingsplan har tagits fram och befintliga inventeringar, bevarandeplaner och byggnadsmminnesförklaringar ska kompletteras och stärkas. Flera projekt rörande information, forskning, turism etc. har satts igång.

Höga Kusten

Höga Kusten är en del av Ångermanlands kust från Ångermanälvens mynning i söder till Skags udde i norr. Den bergiga inlandsterängen når här ända fram till Bottenhavet och formar den mest höglänta kuststräckan runt hela Östersjön.

Mötet mellan bergsterrängen och havet skapar ett landskap med vackra scenerier och särpräglade naturförhållanden. Majestätiska berg, förkastningsbranter, djupt inträngande havsvikar och en gles övärld ger landskapet en dominerande vild och dramatisk karaktär, särskilt i de delar som exponeras mot havet. I bjärt kontrast mot detta står landskapets nedskurna dalgångar med leende odlingsmarker och sjöar.

Under senaste istiden vilade Skandinavien under ett tjockt istäcke som pressade ned landytan. Tyngdpunkten låg vid Höga Kusten där man tror att isen var 3 kilometer tjock. Jordytan trycktes ned 800 meter. När tyngden lättade genom att isen smälte undan, höjdes landet igen och den ursprungliga höjden är numera nästan återtagen. Havsyntans läge när den smältande isens rand låg vid Höga Kusten för 9 600 år sedan kan idag spåras vid områdets bergstoppar på 285 meters höjd. Detta är den högst belägna kustlinjen på jorden efter senaste istiden.

Havets bearbetning av landskapet under årtusenden av landhöjning har skapat många geologiska fenomen som kalottberg, klapperfält på höga höjder, sedimentdalgångar och avsnörningssjöar.

Höga Kustens världsrekord i landhöjning är i sig märkvärdigt men är ändå bara en aspekt av områdets geologiska särprägel. Genom att istidens översta strandlinje just här ligger vid bergstoppar intill havet och inte långt in på land, finns en nära och obruten kontakt mellan det historiska skeendet och den fortfarande pågående höjningen ur havet. Området visar också upp en unikt koncentrerad och obruten serie av de bildningar som orsakats av inlandsisen och havets svallning av jordar. Dessa bildningar utgör viktiga förutsättningar för vegetationens utveckling och villkoren för människans bosättning och markutnyttjande. Höga Kustens tydliga och samlade fenomen är därför stor allmän betydelse för förståelsen av natur- och kulturhistorien i tidigare nedisade områden. Detta är ett viktigt skäl till att området skrevs in på världsarvslistan år 2000.

Höga Kusten befolkades redan för 8 000 år sedan på de landytor som då fanns tillgängliga. Varefter landet höjt sig har människorna flyttat efter, livet har levt vid strandkanten. Växt- och djurlivet har

förändrats i takt med landskapets utveckling. Havsvikar har snörts av till sjöar och därefter växt igen till myrar, öar har förenats med fastlandet och nya öar har tillkommit – en utveckling som fortfarande pågår.

Skuleberget och Skule naturrum

Skuleberget är den plats som geologerna fastlagt har världsrekordet i landhöjning. Man kan ta linbanan upp till toppen och titta på världens högst belägna ”högsta kustlinje” och den fantastiska utsikten över världsarvet. Vid Skulebergets fot finns ett naturrum med information om världsarvet och Skuleskogens nationalpark.

Särskilda informationsfoldrar har tagits fram för Skuleberget, Skagsudde, Balesudden, Skuleskogen, Ulvöarna, Norrfällsviken, Häggvik och Storön, alla platser som är väl värda ett besök. Foldrarna finns att få på turistinformationsplatserna i området.

Lapplands världsarv – Lapponia

Laponiaområdet utnämndes till världsarv i december 1996. Området omfattar de fyra nationalparkerna Sarek, Padjelanta, Stora Sjöfallet och Muddus, naturreservaten Sjaunja och Stubba samt Sulitelma, Tjuoltadalen och Rapaälvens delta. Området är 9 400 kvadratkilometer stort och har så gott som orörd natur. Lapponia är ett kombinerat natur- och kulturarv, det enda i Norden. Naturen i det 20 mil långa området är varierande och ger en mängd exempel på historiska processer i naturlandskapet. De höga fjällen i väster och skogs- och myrlandskapet österut är vitt skilda miljöer. Inom fjällområdet skiljer sig det dramatiska landskapet i Sarek mot Padjelantas vida, öppna fjällslätter och stora sjöar. Lapponia är också ett levande kulturlandskap som genom årtusenden nyttjats av samer, så även idag.

Natur

För 10 000 år sedan var landet där Lapponia idag ligger täckt av is, och hade varit det i nästan hundrausen år. Vid den tiden smälte inlandsisen bort och ett landskap med höga, spetsiga berg och djupa dalar öppnade sig. I högfjällsområdet västerut finns två hundra fjälltoppar som når över 1 800 m.ö.h. och hundra glaciärer. Rapadalen är en mycket vacker dal med landets snabbast växande delta, det breder ut sig med fem meter per år! Björn, järv och lo lever i området. Jaktfalk, kungsörn och havsörn jagar i fjäll-dalarna. I öster finns vidsträckta myrar där sångsvan, and, vadare och pilgrimsfalk trivs. I Muddus och Sjaunja finns vidsträckta urskogsområden av stor betydelse för områdets biologiska mångfald. Renen har sin hemvist i hela området.

Som naturlandskap saknar Lapponia motsvarighet i Västeuropa. Detta förhållande i kombination med områdets enastående geologiska och biologiska värden och dess naturskönhet är skälen till att Lapponia förts upp på listan över naturvärldsarv.

Kultur

Landskapet i Laponiaområdet har länge betraktats som vildmark. Detta trots att människor har levt i området och nyttjat resurserna i tusentals år. Spåren efter dem är inte så iögonfallande och ofta svåra att upptäcka. Boplatser från olika tider, fångstgropar, skilj-

ningsgården, offerplatser och gravar är exempel på kulturspår som ännu finns synliga i terrängen. Ovanför Stora Sjöfallet finns en bop-lats som användes redan för mer än 8 000 år sedan! Kulturläm-ningarna visar att bosättningsmönster och näringsliv varierat ge-nom tiderna. Jakt och fiske var länge de viktigaste näringarna. Ren, älg, bäver och småvilt var de vanligaste villebråden. Idag är ren-näringen, som är beroende av orörda marker, den viktigaste, medan jakt och fiske är binäringar.

Laponia. © JAN NORRMAN/RAÄ

Skogskyrkogården

Skogskyrkogården tillhörde den handfull svenska kulturmiljöer som regeringen på Riksantikvarieämbetets förslag år 1989 nominerade till Unescos Världsarvslista. Att i egenskap av begravningsplats från 1900-talet sedermera (1994) bli upptagen på Världsarvslistan vittnar om kvaliteter av universell och omistlig art.

Som konstnärlig idé för begravningsplatser är sammansmältningen av landskapets och arkitekturens symboliska intensitet på Skogskyrkogården i Stockholm en höjdpunkt under 1900-talet. Den föddes genom Erik Gunnar Asplund och Sigurd Lewerentz, två av Sveriges mest namnkunniga arkitekter, och konkretiserades i deras vinnande förslag ”Tallum” i en internationell arkitekttävlan 1914–15.

I en strävan att möta sorgens psykologiska aspekter sökte de dra nytta av traktens speciella kynne, huvudsakligen en barrträdsskog om ca 75 hektar strax söder om staden. Asplund och Lewerentz avfärdade den gängse europeiska bilden av en begravningsplats – en de dödas stad eller en paradiset trädgård – och tog i stället fasta på former och gestaltning som införlivade nedärvda nordiska beröringspunkter för att återuppväcka och på nytt ge livskraft åt landskapstraditioner. Deras utgångspunkt var området självt.

Höjande sig över allt beroende av traditionell kristen motivbeskrivning (ikonografi) satte de sin tillit i första hand till vad landskapet bjöd – höjd och sänka, himmel och jord, skog och glänta, äng och moras – för att framkalla associationer till död och förnyelse genom landskapets själsliga dimensioner. Med minsta möjliga ingrepp skapade de gångar genom skogen kantade av gravar och med dess primitiva och stämningsrika inslag. De formade förekommande grustag till terrasser med rader av gravar och anlade gravkullar för att återigen befästa den naturliga terrängens karakteristiska egenskaper.

När man träder in leder en storslagen halvcirkelformad förgård mot ett öppet gräsfält utan spår av gravar förmedlande känslan av landskapets frid. Det enda som där bryter horisonten är ett stort granitkors. Det skapar en tröskel till de tre kapell som getts en upphöjd plats längst bort på det öppna området och förlämnar därigenom en visuell och symbolisk dominans åt landskapet.

På höjdsträckningens krön finns en näckrosdamm som ger uttryck för livets och dödens eviga kretslopp och tjänar som fond till platsen för utomhusceremonier. På motsatta sidan är en lång

avsatsförsedd stentrappa som leder upp för en mäktig jordhöjd till en muromgärdad plats kantad av paraplyalmar som effektivt avtecknar sig mot himlen. En björklund på åsryggen markerar skogsbrynet och bildar en valvgång mot gravkvarteren som ligger i tallskogen där bortom.

Det första intrycket av skogens obrutna utbredning förstärks av dess enhetliga gräsmattor försedda med anspråkslösa gravvårdar som i likhet med kapellen orienterats mot solens bana. Denna idé om en förenad estetik medverkar till begravningsplatsens symboliska väsen.

Arkitekterna Asplund och Lewerentz gavs möjlighet att från 1915 fram till 1940 sätta sin högst personliga prägel på såväl detaljer som helhet och lämnade åt eftervärlden ett unikt fullödigt verk. Ett samlat bevis härpå är Unescos motivering för inskrivningen på Världsarvslistan: Skogskyrkogården är ett utomordentligt framstående exempel på ett gestaltat kulturbärande landskap som rymmer såväl ursprunglig natur och vegetation som arkitektoniska element och därigenom frammanande en miljö som på ett fulländat sätt tjänar sitt syfte som begravningsplats. Skogskyrkogården, skapad av Asplund och Lewerentz, gav upphov till en form för begravningsplatser som på ett genomgripande sätt påverkat planläggning av begravningsplatser och kyrkogårdar över världen.

Parade med den nordiska naturens kynne och det utvecklade landskapet står de fem enskilda kapellen som inbjuder till avskeds- och minneshögtid: Skogskapellet från 1920 där Asplund låtit den gamla skogs- och muromgärdade landsbygdskyrkan få ligga till grund för arkitektur och komposition. Uppståndelsekapellet, tjugotalsklassisistiskt och stramt från 1925, men med Lewerentz osvikliga känsla för processionens och ceremoniens krav på fullödighet i förening med vägledning och omtanke. I Trons, Hoppets och Heliga Korsets kapell samt krematoriet fullföljer Asplund 1940 intentionerna från de båda arkitekternas ursprungliga idéförslag om ett helhets- och vördnadsbjudande kapellkomplex i samstämmighet med det storslagna entrélandskapet. Granitkorset, som mäktigt reser sig där, blir både en hoppets och en alfa-omega-symbol förenlig med uttrycken ”Från mörker till ljus”, ”Liv-Död-Liv”, ”Begynnelsen och änden”, vilka ledsagade Asplund och Lewerentz i skapandet av Skogskyrkogården. En imponerande, 3 600 meter lång stenmur löper runt Skogskyrkogården och utanför denna finns en trädbeväxt skyddszon mot gator och bebyggelse.

Unescos uppmaning att i kraft av konventionen sprida kunskap

Skogskyrkogården.
© BENGT A. LUNDBERG/RAÄ

om denna och Världsarvet har fått till följd att Ekonomigården av Asplund (1923) anpassats till att tjäna som Skogskyrkogårdens besöks- och informationsanläggning (Visitors Center) under namnet Tallumpaviljongen. Med samma avsikt har Kärrtorps gymnasium engagerat sig i Unescos skolprojekt Young People's Participation in World Heritage Education, som syftar till att imlemma konventionens grundsatser i skolundervisningen.

Ett hedrande bevis på förvaltarskapets kvalitet erhöles 1995, när detta års internationella Carlo Scarpapris för trädgårds-, park- och landskapskulturvård tilldelades Skogskyrkogården vid en högtidlig ceremoni i Treviso, Italien.

Struves meridianbåge

Struves meridianbåge går mellan Hammerfest i Norge och Stara Nekrasivka i Ukraina. En liten del går genom Sverige i Tornedalen. Meridianbågen är en uppmätning av meridianens längd, en gradmätning. Den har namn efter astronomen Wilhelm Struve (1793–1864) som verkade i Tartu i Estland och Sankt Petersburg i Ryssland. Han utförde de tidigaste etapperna och ledde sedan det mångåriga arbetet som pågick 1816–1855. Världsarvet består av ett urval av punkter där mätningen ägde rum.

Meridianer (båglinjerna mellan ekvatorn och polerna) har studerats sedan antiken för att få reda på hur stor jorden är och dess exakta form. Under antiken fanns en god uppfattning om jordens storlek bl.a. genom ett arbete av Eratosthenes i Alexandria. I Europa under 1500- och 1600-talen gjordes nya gradmätningar och bland annat infördes ett sätt att bestämma längden av meridianen mellan två orter genom triangelmätning.

Jordens figur

På 1700-talet fann man att jorden inte är ett exakt klot. För detta fanns en teori av Newton om jordens rotation som innebär att jordens ekvatorsradie (6 378 km) är längre än dess polradie (6 357 km). Det betyder att jorden har en något avplattad form, med avplattningen vid polerna.

För att fastställa detta sände franska vetenskapsakademien expeditioner till ekvatorn i Peru (nu Ecuador) och till polcirkeln i Tornedalen i Sverige (nu Sverige och Finland). Expeditionen till Tornedalen 1736–37 leddes av P L M. de Maupertuis och i expeditionen deltog även Anders Celsius. Fler sådana gradmätningar om "jordens figur" gjordes under 1700- och 1800-talen, bl.a. en ny i Tornedalen av Jöns Svanberg åren 1801–03. En gradmätning i Frankrike låg till grund för metersystemet. Man avsåg då att meridianen mellan ekvatorn och polen skulle vara 10 miljoner meter (10 000 km). Den är i verkligheten en aning längre.

Gradmätning

Triangelpunkterna i gradmätningen ligger på bergstoppar eller finns i höga byggnader eller speciellt byggda torn. Man ska kunna se mellan dessa punkter och mäta vinklarna mellan dem (med en teodolit).

På minst ett ställe mättes längden av en s.k. baslinje med hjälp av särskilda mätstänger av trä eller metall (och längre fram i tiden metalltrådar). Baslinjen som kan vara flera kilometer lång är förenad med triangelkedjan genom vinkelmätning. Från baslinjens kända längd (t.ex. i meter) kan man då räkna fram hur långt det är mellan triangelkedjans ändpunkter.

Vid ändpunkterna gjordes astronomiska observationer för att få punktens läge i jordens gradnät i grader, minuter och sekunder (med 0° vid ekvatorn och 90° vid nordpolen). Eftersom jorden har en avplattning vid polerna är det inte lika långt mellan meridiangraderna. Vid ekvatorn är en meridiangrad 110,6 km (110 574 meter) men vid nordpolen 111,7 km (111 694 meter). Det var de små skillnaderna från grad till grad som man vill fastställa med gradmätningarna.

Struves gradmätning

Wilhelm Struves gradmätning är en av de allra längsta och omfattar mer än 2 800 kilometer och täcker $25^\circ 20'$ av meridianen. Triangelpunkterna markerades med olika former av inhuggna märken i berg eller genom nedgrävda stora stenar med någon form av märke. Hela kedjan har 258 huvudtrianglar och nära 300 triangelpunkter.

Världsarvet utgörs av 34 utvalda punkter vilka finns i Norge, Sverige, Finland, Ryssland, Estland, Lettland, Litauen, Vitryssland, Moldavien och Ukraina. Några av punkterna finns i byggnader, så finns t.ex. en i Struves astronomiska observatorium i Tartu, men de flesta ligger ute i terrängen. I Sverige ingår fyra höjder i östra delen av Norrbottens län, från söder räknat Perävaara, Pullinki, Jupukka och Tynnyrilaki. Struves meridianbåge är ett världsarv även i Finland så finns också punkter på den finska sidan. Arbetet på denna etapp organiserades av Kungl Vetenskapsakademien och leddes av Nils Haqvin Selander. En av Struves medarbetare var den svenske astronomen Daniel Georg Lindhagen.

Struves meridianbåge (Struve meridian arc) är det världsarv som berör flest länder av de så kallade transnationella världsarven. En särskild samordning finns mellan de tio länderna sedan ansökningstillfället år 2004.

Södra Ölands odlingslandskap

I november 2000, vid Världsarvskommitténs möte i Cairns, Australien, upptogs Södra Ölands odlingslandskap på världsarvslistan. Området är ett kulturarv och tillhör undergruppen levande kulturlandskap där man vill uppmärksamma samspelet mellan människan och hennes miljö. Världsarvsområdet utgör hela den södra tredjedelen av Öland.

Utnämningen grundar sig på den mångtusenåriga samverkan som finns här mellan människan och hennes miljö. Sedan stenåldern har markanvändningen inte förändrats nämnvärt och den medeltida markindelningen existerar fortfarande. Radbyarna, den odlade jorden och de betade markerna bildar tillsammans en helhet som gör odlingslandskapet på södra Öland unikt.

Radbyarna

Öland är känt för sina många radbyar. De öländska radbyarna ligger i ”laga läge” vilket betyder att radbytomten lades ut vid ett och samma tillfälle helt enligt de principer som angavs i den medeltida Östgötalagen. Gårdarnas tomtbredd mot bygatan har olika bredd vilket betyder att gårdarna är olika stora. Byarna påverkades inte i någon större utsträckning av enskiftet eller av laga skiftet. Byarnas placering längs vägarna ansågs praktisk och här fanns vatten att tillgå. Den götiska gårdstypen är den vanligaste i radbyarna. Här är den rektangulära tomten indelad i en mangård och en fägård, skilda åt genom ett staket eller en stenmur.

Den odlade jorden

Det milda klimatet tillsammans med den kalkhaltiga jorden har alltid givit ölänningarna en god odlingsmiljö. Under medeltiden hade all odlingsbar jord tagits i anspråk och den jord som odlades då är densamma som odlas idag. Utmed den västra sidan ligger den bördiga Mörbylångadalen. Här odlar man bl.a. lök, bruna bönor, jordgubbar och sockerbetor.

De betade markerna

Stora alvaret på södra Öland är världens största betade alvar på 26 000 km². Med ”alvar” menas de flacka hållmarker som före-

Södra Öland. © INGEMAR KARLSSON

kommer på hård kalkberggrund på några ställen i världen. Trots att Stora alvaret kan te sig kargt och ogästvänligt finns här mänskliga spår i form av förhistoriska fornborgar och gravar, ett omfattande vägsystem och hundratals mil stenmurar. Stora alvaret har en unik mosaik av växtsamhällen där vissa har kommit till genom böndernas betesdjur. Ungefär hälften av ytan är bar eller täckt av tunna kalkjordar. Bra betesmarker finns där jordlagret är tjockare och fuktigare. Dessa områden har alltid varit beroende av betande djur för att inte växa igen med träd och buskar. Ullsmörblomma, alvarmalört och ölandssolvända är några av Stora alvarets speciella växter.

Sjömarkerna är de betade markerna längs Ölands kuster. Sjömarkerna är ofta produktiva marker och har betats under mycket lång tid. Här finns omfattande system av stensträngar och husgrunder från äldre järnålder. Sjömarkerna är kända för sitt rika fågelliv. Stora, öppna och strandnära områden med låg vegetation är ett livsvillkor för de flesta vadarfåglarna. Änder, måsar och tärnor är ytterligare fågelgrupper som är beroende av de betade sjömarkerna och de grunda vattensamlingarna i anslutning till dem.

Det öländska odlingslandskapet har en lång historia som formats av ett lantbruk i ständig utveckling. I detta sammanhang är det viktigt att man inte bara ser till det förflutna, utan också riktar blicken mot framtiden. I världsarvet Södra Ölands odlingslandskap står de öländska bönderna i centrum. Det är de som i sitt dagliga liv på olika sätt är en förutsättning för det landskap vi har här.

För frågor som rör världsarvet har en samrådsgrupp bildats med representanter från Länsstyrelsen i Kalmar, Lantbrukarnas Riksförbund (LRF) och Mörbylånga kommun. Gruppen behandlar frågor som berör de olika intressena, till exempel lantbruk, natur- och kulturmiljöfrågor och turism.

Besöksplatser i världsarvet är bl.a. Eketorps fornborg, Ottenby Naturum, Stenhusa bod i Stenåsa och Träffpunkt Öland, turistbyrå vid brofästet.

Ett särskilt informationsmaterial finns om världsarvet "Södra Ölands odlingslandskap".

Tanums hällristningar

Över hela jorden har människor under årtusenden ristat och målat på berghällar och i stengrottor. Den internationella benämningen på denna förhistoriska konstart är Rock Art.

I Tanum i norra Bohuslän har människor från bronsåldern (1800 f Kr–500 f Kr) huggit in mängder av bilder i landskapets släta berghällar. Här finns en förhistorisk bildskatt så innehållsrik och så säregen att den finns med på Unescos världsarvslista.

Hällristningar och hällmålningar tillhör de mest spännande och fantasieggande spåren från våra förfäder. Ute i landskapet och under bar himmel kan vi begrunda och förundras över bildernas gåtfullhet. Vad betyder det symbolspråk och de bildscenerier som tonar fram ur berget? Och kommer vi någonsin att komma fram till vilka som har gjort bilderna och varför?

Tanums världsarv – några fakta

Världsarvsområdet i Tanum omfattar ca 45 kvadratkilometer.

Bronsålder kallas tidsperioden mellan 1800 f Kr och 500 f Kr. Under bronsålderns början låg havsnivån ca 17 meter över nuvarande nivå.

I världsarvsområdet finns ca 450 berghällar med ristningar däribland de stora kända bildhällarna Vitlycke, Fossum, Aspeberget och Litsleby. Vanligast är skeppsbilderna och de små cirkelformade fördjupningarna i berget, sk skålgropar. Andra vanliga bildtyper är människofigurer, djur, cirklar, fotsulor, träd, vagnar och årder. Vitlyckehällen strax intill Vitlycke museum har 300 inhuggna figurer av vilka 170 är skålgropar.

Vitlycke museum

Mitt i världsarvsområdet ligger Vitlycke museum, som arbetar med att visa, bevara, dokumentera och informera om världsarvet och hällristningarna. Museets publika ambition är att förnya och bredda kunskapen, insikten och upplevelsen av hällristningar, världsarv och kulturarv till besökare och brukare. Information och skyltning i museiområdet håller en hög nivå och är tillgänglig på flera språk för att passa en internationell publik.

I den nya museibygnaden ritad av Carl Nyrén visas utställningar och bildspel. Specialprogram visar vägen in i upplevelse, tolk-

ning, fakta och reflektion kring människan som bildmakare och symbolanvändare. I den nya skeppsformade byggnaden finns också en verkstad för publik, en museibutik och en restaurang.

I museets utomhusområde visas en rekonstruerad bronsåldersgård. Här pågår under sommarhalvåret vardagens sysslor och du

Hällristning i Tanum.
© BENGT A. LUNDBERG/RAÄ

kan bekanta dig med livet sådant det levdes på denna plats 100 generationer tillbaka i tiden.

Här finns många möjligheter att på egen hand ströva runt på skyltade naturstigar både för att möta bronsåldersinspirerade miljöer och för att upptäcka hällristningar.

Vitlycke museum bedriver också vetenskaplig verksamhet med fokus på att dokumentera hällristningsbilderna och att utveckla tolkningsfrågorna. För att säkra hällristningarna för framtiden pågår ett samarbete med andra organisationer för att utveckla metoder för konservering och bevarande av ristade stenhällar.

Vitlycke museum har tillsammans med Tanumskolan/Hedeskolan arbetat fram ett elevproducerat läromedel om hällristningar och världsarv. Du hittar elevernas material, arbete och tolkningar på www.varldensbilder.net

Visby

Visby innerstad är genom sin säregna prägel en synnerligen märklig plats präglad av den medeltida stadsmuren, den medeltida stadsplanen, kyrkoruinerna, medeltidshusen och den småskaliga bebyggelse. År 1995 upptogs Visby på världsarvslistan.

Historik

Visby har en lång byggnadstradition. På platsen har redan under vikingatid funnits en fast bosättning. Vid 1100-talets mitt förändrades handeln i Östersjöområdet. Gutarna blev ledande handelsmän och utgjorde en kontakt mellan öst och väst, där Visby var en viktig anhalt för handeln. Staden internationaliserades, danskar, tyskar och ryssar slog sig ned i staden. Speciellt hamnområdet bebyggdes tätt med packhus i parallella rader från hamnen uppåt. Den gamla stadskärnan emellan Hästgatan i söder och Skogränd räckte snart inte till och ytterligare områden togs i anspråk. Här byggdes institutioner som kyrkor, kloster och gilleshus, liksom bostäder och lokaler hör ihop med permanent boende. Innanför hamnen fylldes stranden ut och en huvudgata, Strandgatan, anlades.

Från att ha varit en handelsplats byggd efter gutisk tradition blev staden under 1200-talet alltmer präglad av främmande ideal. Den tyska befolkningen blev tongivande vid sidan av den gutiska. Vid slutet av 1200-talet byggdes ringmuren. Därmed avskärmades staden från landsbygden och Visby markerade sin självständighet gentemot övriga Gotland.

Handeln i Östersjöområdet förändrades under 1300-talet och Lübeck intog en ledande ställning och kom i mitten av århundradet att samla städerna till ett förbund, Hansan. Även andra faktorer såsom pesten och Valdemar Atterdags intåg i Visby 1361 ledde till en nedgångsperiod som varade i nära 300 år.

Från det medeltida skedet härstammar ringmuren, gatunätet, domkyrkan och kyrkoruinernas samt några tiotal byggnader i full höjd samt ett stort antal byggnadsdelar inbyggda i senare tiders byggnader. Det är dessa faktorer som utgör stommen till världsarvet Visby.

Visbys andra storhetstid inföll efter att Gotland 1645 blivit svenskt. Sverige hade blivit en stormakt och många sökte sig från det krigshärjade tyska området till bl a Gotland för att finna en ny utkomst. Vid Strandgatan byggdes ett residens för landshövdingen

Visby ringmur.

© BENGT A. LUNDBERG/RAÄ

strax före Visborgs slott förstördes av danskarna. Skatter, krig och farsoter ledde till att staden först under 1700-talets första hälft började återhämta sig. Kyrkorna stod i ruiner och många av packhusen var starkt förfallna. Under uppsvinget på 1700-talet återanvändes dessa ruiner som delar i nya borgarhus samtidigt som en omfattande träbebyggelse i form av uthus och mindre boningshus bygg-

des nere i kärnan. På Klinten byggdes ett stort område mindre trähus av småborgare och hantverkare.

Visbys utveckling under 1800-talet och 1900-talet följer i stort sett samma mönster som övriga svenska småstäder. I motsats till många andra städer har Visby innerstad i stort undgått det sena 1900-talets stora omvandlingar.

Värdebeskrivning

Visby innerstad hör till de bäst bevarade hanseatiska städerna med en särskild prägel av de storhetstider staden haft. Stommen i världsarvet utgörs av det medeltida gatunätet, ringmuren, kyrkoruinerna och de medeltida byggnaderna. Därutöver utgör Visbys bebyggelse från 1600-talen och 1700-talen en viktig del av helheten. Visby har lyckats i stor utsträckning bevara en småskalighet med ett stort antal byggnader som antingen helt och hållet eller delvis är medeltida samt en omfattande 1700-talsbebyggelse. Byggnadsbeståndet representerar ett brett spektrum när det gäller social struktur och har i många fall ett högt autenticitetsvärde.

Skydd och vård

Visby innerstad saknar aktuell stadsplan. Skyddet av bebyggelsen har främst skötts med stöd av kulturminneslagens möjligheter att byggnadsminnesförklara byggnader och fastigheter. I dag finns cirka 150 byggnadsminnen i innerstaden. Dessutom pågår ett utredningsarbete för eventuell byggnadsminnesförklaring av fattigmansbebyggelsen på Norderklint.

Under åren 1994–95 gjordes omfattande satsningar på Visby innerstad genom stora statliga satsningar i form av medel till restaureringar. Dessa har fortgått i mindre skala till dags dato.

Utveckling av världsarvet

För fastighetsägarna sammanställdes i början av 1990-talet en publikation med råd och riktlinjer vid restaurering av fastigheter. Under de senaste åren har program för skyltning, uteserveringar m.m. framtagits av Stadsarkitektkontoret. Dessa har haft en stor genomslagskraft. På Gotlands kommuns hemsida finns information om och bilder på världsarvet.

Under åren 1995–96 genomfördes en inventering omfattande hela stadens byggnadsbestånd. Hela inventeringen är digitaliserad och används i det antikvariska arbetet, bygglovhantering, forskning,

fastighetsförmedling m.m. Inventeringen är tillgänglig på nätet på adressen www.guteinfo.com eller via länk på Länsstyrelsens hemsida eller Länsmuseet.

Inför 2002 har ett handlingsprogram med åtgärdsplan, Världsarvet Hansestaden Visby inför 2000-talet tagits fram på initiativ av Gotlands kommun tillsammans med andra som på olika sätt är delaktiga i arbetet med världsarvet. Här sammanfattas de viktigaste slutsatserna om hur världsarvet ska bevaras och utvecklas i samverkan mellan kommun, länsstyrelse, länsmuseum, fastighetsägare, privata och offentliga verksamhetsidkare och organisationer.

Örlogsstaden Karlskrona

Bakgrund

När örlogsstaden Karlskrona grundades år 1680 var Sverige en stor makt (nuvarande Finland, Estland, Lettland samt områden i norra Tyskland). Sverige behövde en sydlig örlogsbas för att kunna behålla greppet om Östersjön. Valet föll på öarna Wämö och Trossö i Blekinges östra del och avsikten var att anlägga en örlogsbas och en civil stad. Det behövdes vidare ett varv för både nybyggnader och reparationer, förråd och kaserner.

Staden

Stadsplanen visar tydligt en strävan efter de klassiska idealen med rutnätsplan och strålgator. Barockens ideal med breda axelgator och tunga monumentala byggnader vid det stora torget var högsta mode och präglar stadsplanen. Det var rikets främsta krafter som anlätades till både planläggning och monumentalbyggnader.

Planen fastställdes av kungen 1683. Örlogsstaden skulle omges av en fästningsgördel där en rad bastioner planerades längs fästningslinjen, förutom på Trossö också på Björkholmen, Stumholmen, Söderstjärna och Lindholmen. Inseglingen skulle skyddas av befästningarna Kungsholmsfort och Drottningsskär. Den storslagna planen reviderades dock, det största avsteget blev befästningarna som uppfördes i reducerad omfattning.

Slutningsmuren som skulle avskilja staden från örlogshamnen uppfördes och utgör fortfarande ett viktigt inslag i stadsbilden. Innanför muren uppfördes tidigt en provisorisk kyrka i trä, Amiralitetskyrkan Ulrica Pia, som ritades av Erik Dahlbergh. Provisoriet ersattes aldrig, utan används än idag. På Björkholmen strax väster om Trossö uppfördes baracker, badhus, apotek och bostäder för hantverkare och båtsmän.

Skeppsvarvet och örlogsshamnen

Genom beslutet att flytta flottans huvudstation till Karlskrona flyttades i stort sett hela varvsverksamheten från Stockholm. De första varvsplatserna i Karlskrona var mycket enkla skeppsbäddar för nybyggnation och kölhavningsbroar för underhåll och reparation. Enkla verkstadsbyggnader uppfördes för tillverkning av rustnings-

Karlskrona. © BENGT A. LUNDBERG/RAÄ

detaljer. Den ursprungliga varvsplatsen från 1680-tal finns kvar intakt. Vid sidan om de stora arbetena med befästningsverket var det första större byggnadsprojektet att uppföra byggnader för rep-slageri och reptjärning. Under 1710-talet byggs också Sveriges första skeppsdocka för underhåll av örlogsfartyg.

År 1757 påbörjades ett gigantiskt byggnadsprojekt av en sjöarsenal med dockanläggning i Karlskrona. Arsenalen skulle rymma 31 torrdockor, två yttre svajningsrum och två stora mastkranar. Planen karakteriserades av en långt driven arbetsorganisation och skulle skapa förutsättningarna för ett standardiserat skeppsbyggeri. Av projektets planerade dockor byggdes en tredjedel.

Det nya varvsbygget skapade förutsättningar för det utvecklingsarbete som genomfördes av Fredrik H Chapman, varvschef från år 1781. Chapman var en innovativ fartygskonstruktör som skapade nya fartygstyper och införde tekniska och organisatoriska rationaliseringar. Tillsammans med dåvarande chefen för flottan, överami-

ralen och konstnären C A Ehrensvärd, projekterade och ritade Chapman flera monumentalbyggnader inom örlogsbasen och varvet. Under 1800-talet stagnerade verksamheten på varvet, och örlogsfartyg byggdes på andra skeppsvarv.

Stadens försvar

1680 påbörjades uppförandet av örlogsbasen och befästningarna i Karlskrona. I arbetena ingick två fästningar för att skydda inloppet till staden, Kungsholmen och Drottningsskär. 1727 anlades krut- och försvarstorn på Mjölneholmen med syfte att bl.a. hindra en angripare från att ta sig över isen i ett anfall mot staden. Kungsholmen moderniserades och tillbyggdes under åren 1822–57 och samtidigt tillkom befästningstornen Kurrholmen och Godnatt som fristående sjökastell.

Stadens omland

I den nyanlagda staden saknades vattenkraft (för kvarnar och manufakturer), detta fanns i det närbelägna Lyckeby på fastlandet. Amiralitetskollegiet förvärvade här två äldre kvarnar, som 1721 ersattes av en ny större anläggning, Lyckeby kronokvarn. Kvarnen skulle försörja de två planerade bagerierna på Trossön och Stumholmen. Lyckeby hade också en viktig roll för vattenförsörjningen; med vattenslupar hämtades här merparten av det färskvatten som behövdes för stadens och flottans behov.

Kring Karlskrona finns en krans av smärre herrgårdar. Såväl mangårds- som ekonomibygnaderna fick en representativ och arkitektoniskt medveten utformning. Till detta bidrog trädgårds- och parkanläggningar i engelsk stil. Skärva får ses som den märkligaste av dessa herrgårdsanläggningar. Den nuvarande huvudbyggnaden med tillhörande parkanläggning uppfördes 1785 av Fredrik Henrik af Chapman. Den timrade huvudbyggnaden är en låg rygåsstuga, ursprungligen rödfärgad och torvtäckt, till vilken anslutits en grekisk tempelportik. I den omgivande engelska parken finns ett grekiskt tempel, ett gotiskt torn, en minnesurna och en gravkammare avsedd för ägaren själv.

Exempel på hur svenska skolor arbetat med världsarven

19

Ett flertal skolor runt om i Sverige har under en längre eller kortare tid arbetat med världsarv. Några skolor har varit delaktiga i Unescos skolprojekt "Young People's Participation in World Heritage Education". Svenska Unescorådet tog initiativet till ett svenskt deltagande i projektet och svenska skolor nära de svenska världsarven har inbjudits att delta. Skolorna har främst arbetat med "sitt" världsarv men också med världsarv nationellt och internationellt.

Nedan följer tre utförligare exempel på hur en gymnasieskola, en högstadieskola och en låg- och mellanstadieskola har arbetat. Sist redovisas mycket kortfattat hur några andra skolor arbetat. Den redovisningen följer samma struktur som de tre första exemplen d.v.s. gymnasier redovisas först, sedan högstadium och sist låg- och mellanstadium.

Laponia

Bokenskolan (gymnasium) i Jokkmokk har arbetat med världsarvet Laponia. Undervisningen kring världsarvet har skett i ämnena svenska, engelska, samisk kultur, samisk historia, samiska språket, franska samt i en lokal kurs: "Jokkmokks skogs- och fjälllandskap". Ämnesövergripande undervisning har förekommit. Eleverna har skrivit dikter, uppsatser och specialarbeten kring Laponia. Elever som går den lokala kursen skriver även rapporter med anknytning till världsarvet. En del av detta arbete redovisas fortlöpande på skolans hemsida. Skolan har även internationellt samarbete med en skola i Frankrike.

Utöver den samiska kulturen, som utan svårighet kan passa in i ämnena historia, religion, samhällsvetenskap och språk, passar också Laponia för undervisning i geografi (geologisk historia, geomorfologi, landformer) och biologi (fjällens flora och fauna). I samhällsvetenskap passar kan frågor om nationalparker/naturreservat (lagstiftning, skötsel, vad innebär utnämningen som världsarv?) och rennäringen bearbetas.

Laponia. © JAN NORRMAN / RAÄ

Elever i Tanum gör frottage på hållristningar. © HANS LUNDENMARK

Bokenskolan har haft lärarfortbildning kring Lapponia i form av studiedagar. Skolan samarbetar med Jokkmokks fjäll- och same-museum (Åjtte), Samernas utbildningscenter (SUC) och länsstyrelsen. Skolans arbete med världsarvet finns med i Jokkmokks kommuns skolplan och i den lokala arbetsplanen. Skolan får visst bidrag från kommunen för sitt internationaliseringsprojekt med Lapponia som utgångspunkt.

Gammelstads kyrkstad

Stadsöskolans högstadium i Gammelstad har arbetat med världsarvet Gammelstads kyrkstad. Undervisningen har varit ämnesövergripande och på schemat finns varje vecka två timmar som kallas "arbete" som använts till världsarvsundervisning. *"Till detta arbetspass finns tid avsatt från de flesta av skolans ämnen och därför sker här på ett naturligt sätt en samverkan mellan ämnen och elever och lärare i respektive arbetslag."*

Skolans plan för fortsatt arbete:

- Åk 7: Eleverna får en baskurs om Gammelstads kyrkstad. Ut-smyckning av skolan, teatergrupper, intervjuer och studiebesök ingår. (Lärarna vid skolan har sammanställt en baskurs om världsarv och Gammelstad).
- Åk 8: Varje elev ska enskilt eller i grupp skriva en rapport om Gammelstads kyrkstad. Den ska bygga på ett problembaserat

och elevorienterat lärande som ska utmynna i ”elevens egen lärobok” om världsarvet. Forskningsresultaten ska lagras i skolans databas.

- Åk 9: Baserat på arbetet i de tidigare årskurserna skapas via Internet nätverk med andra skolor nära världsarv för ömsesidigt utbyte av kunskap.

En vidareutveckling av detta är att låta eleverna producera en egen baskurs för låg- och mellanstadier eller att göra en temadag för yngre elever, i temadagen ingår rundvandringar, drama, bilder, musik och berättelser.

Samtliga lärare på skolan har fått tre dagars fortbildning kring världsarv. Samarbete sker med det lokala museet, friluftsmuseet Hägnan, biblioteket och världsarvskontoret. För att kunna samverka mer med andra skolor har Stadsöskolan genomfört ett ITIS-projekt (IT i Skolan). Målen för ITIS-projektet är bl.a. att förmedla kunskap om Gammelstads kyrkstad och Luleås och Norrbottens historia till andra skolor (nationellt och internationellt) men också till invånare i Luleå kommun.

Örlogsstaden Karlskrona

Östra Torpskolan i Karlskrona (förskola–åk 6) har arbetat med sitt världsarv sedan 1999 (Karlskrona blev världsarv i december 1998). Arbetet är ämnesövergripande.

Förskolan–åk 3 har arbetat med olika platser inom världsarvet Örlogsstaden Karlskrona. Årskurs fyra har arbetat med svenska världsarv, eftersom det i kursplanen ingår att läsa om hela Sverige. Åk fem har arbetat med världsarv i Europa – i kursplanen ingår Europa – och åk 6 har arbetat med världsarv i hela världen eftersom ”världen” ingår i kursplanen.

Inom världsarvsundervisningen har man gjort en 20-sidig broschyr i färg med elevernas målningar och texter om Karlskrona som världsarv. Den går att använda som guidebok för stadsvandringar för barn och vuxna. Elevernas målningar ställdes ut på en utställning och föräldrar och press inbjöds till vernissagen. Den färdiga broschyren finns att köpa via skolan, turistbyrån och på stadens museum.

Vidare har elever gjort en musikal, där man skrivit texter (rap och sång) och gjort kulisser. Musikalen framfördes i aulan på en större skola, föräldrar och press bjöds in, musikalen filmades och filmen såldes till föräldrarna.

För årskurs 4–6: I årskurs fyra studerar man i samarbete med Blekinge Läns Museum 1700-talets Karlskrona. I femman studerar eleverna stadens marina utveckling i samarbete med Marinmuseet och åk 6 gör en stadsvandring, även den i samarbete med Blekinge Läns Museum. I samarbete med träslöjden och bildpedagogen har eleverna sågat ut alla stadens världsarvsbyggnader och målat dem i de rätta färgerna. Träbyggnaderna pryder nu väggarna på skolan. Man har också provat på att tvinna snöre och basa trä samt ritat, fotograferat och filmat byggnader och vyer. All personal på skolan har haft fortbildning kring världsarven och dessutom har varje enskilt lärarlag haft fortbildning som de själva har tagit initiativet till.

Samarbete sker med Blekinge Läns Museum, Marinmuseum, Turistbyrå, Världsarvssamordnaren i kommunen, kulturpedagog, bildpedagog från Kulturskolan, musiker, elever från gymnasieskola samt med en av kommunen projektanställd data/webb/fotografiansvarig.

Skolan bygger upp ett eget bibliotek med faktaböcker kring världsarv, broschyrer och bild- och kopieringsmaterial. I skolans lokala arbetsplan har de satt upp tydliga mål för världsarvsarbetet och i skolplanen för Karlskrona kommun 2000–2001 står det att *”i varje rektorsområde ska alla barn och ungdomar få kunskaper om Karlskrona som ett världsarv”*.

Östra Torpskolan har fått ekonomiskt bidrag från den del av kommunledningsförvaltningen som arbetar med världsarv. Dessutom har skolledningen avsatt pengar för världsarvsarbete. Lärarna ges också möjlighet till förhandling med rektorerna om att avsätta arbetstid till projekten.

Aktiviteter och arbetsformer vid några andra skolor

Här följer ett kortfattat axplock av hur några andra skolor arbetat med världsarv: Kärrtorps gymnasium i Stockholm har bl a arbetat med världsarvet Skogskyrkogården inom Samhällsprogrammet, åk 3 i ämnet samhällsfördjupning. Eleverna har själva framställt material om Skogskyrkogården: häften med elevernas upplevelser och känslor inför Skogskyrkogården, videofilmer, broschyrer, hemsidor, CD-ROM, en utställning i Skogskyrkogårdens besökscentrum (där det finns bibliotek, utställningar och café), arbetat fram och genomfört guidade turer samt gjort en resa till världsarvet Malbork i Polen. Några elever har gjort sitt specialarbete i ämnet världsarv. Vidare har man producerat en saga för barn och föräldrar som hjälp för att tillsammans upptäcka Skogskyrkogården. Sagan kommer att gå att beställa från skolan.

Chapmanskolan (gymnasium) i Karlskrona poängterar i sin skolplan vikten av att jobba med världsarvsfrågor och den ”världsarvsansvarige” läraren får tjänstenedsättning. På Chapmanskolan finns en världsarvskommitté med representanter från skolans olika program, biblioteken och resurspersoner. Kommittén arbetar med att föra ut världsarvsundervisningen i klasser och bland personalen.

Christopher Polhemsgymnasiet i Visby planerar att starta en lokal kurs som individuellt val för eleven kring Visby och världsarv. I sitt världsarvsarbete har man valt att inrikta sig på följderna av massturism. Wämöskolans högstadium i Karlskrona har valt att använda den tid då en eller två årskurser är på PRAO, och ett mindre antal elever är på skolan, för sitt världsarvsarbete. Friskolan Galären (högstadium) i Karlskrona har lagt sin världsarvsundervisning som ett åtta veckor långt tema i klass åtta. På Mariaskolan (låg- och mellanstadium) i Fagersta, har man inlett samarbete med den lokala hembygdsförening, i projektet ingår också att intervjua personer på orten kring arbetet och arbetsförhållandena på Engelsbergs bruk.

Tanumskolan (högstadiet) och Hedeskolan (låg- och mellanstadiet) i Tanum samarbetar med Vitlycke museum. Det har tagit sin utgångspunkt i ”Världens bilder i Tanum”, ett Internetbaserat läromedel, skapat av och för elever (www.varldensbilder.net). Man arbetar ämnesövergripande och låter eleverna göra något ”på riktigt” och tar tillvara deras kunskaper som också kommer andra till del. Förutom undervisning om hållristningar och bronsålder har eleverna varit värddar i museets bronsåldersby och deltagit i arkeologiska utgrävningar. De har också presenterat projektet och hållit föredrag om hållristningar och bronsålder för andra skolklasser, historieföreningar – och inte minst, i Svenska Unescorådets monter på Bok- och Biblioteksmässan i Göteborg. Världens Bilder har i första hand utvecklats genom ämnena svenska och so. För att involvera NO och för att göra eleverna delaktiga i det arkeologiska forskningsarbetet knöts Riksantikvarieämbetets skolsatsning ”Adoptera ett framtidsminne” till projektet. I det arbetet samarbetar man också med Rock Care-projektet. Klasser från låg- till högstadiet har adopterat varsin håll som eleverna sköter om. De äldre eleverna samlar in vattenprover och gör stendokumentationer som en del av forskningsarbetet. Inom RockCare har skolorna och Vitlycke museum dessutom inspirerat och skapat förutsättningar för liknande projekt i skolor och på arkeologiska institutioner i Finland, Italien (världsarvet Val Camonica) och Portugal (världsarvet Foz Coa).